

УДК 327(477)

Степан Новінчук

**ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ
МІЖДЕРЖАВНИХ ВЗАЄМИН У 1991–2004 РР.: ПОЛІТИЧНО-ВІЙСЬКОВИЙ
АСПЕКТ**

У статті комплексно досліджуються проблеми становлення міждержавних відносин у політично-військовій сфері між Україною та Росією посткомуністичної доби і розвитку їх на зламі ХХ–ХХІ ст.

Ключові слова: Україна, Російська Федерація, міждержавні відносини, військово-політичне співробітництво, договірно-правова база.

Процеси сучасного світового устрою ведуть до пошуку аналогій, переосмислення важливих проблем становлення міждержавних відносин, з'ясування нового облаштування Європи та аналізу зовнішньої політики новопосталих національних держав у час їх незалежнення. З розпадом Радянського Союзу та виходом України на міжнародну політичну арену в ролі незалежного суб'єкта зовнішньополітичних зв'язків перед відродженою державою постала низка нагальних проблем, пов'язаних із визначенням основних геостратегічних цілей та пріоритетів у новому світі, забезпеченням національних інтересів в контексті створеної нової системи взаємовідносин європейських народів і держав. З огляду на це особливого значення набули питання вироблення власної позиції, стилю і навичок у взаєминах із зовнішнім світом, це і включення України в інтеграційні процеси, які розгорнулися серед розвинутих країн Європи, це, зрештою, створення нового самостійного типу відносин з державами колишнього СРСР, так званим "близьким зарубіжжям".

Особливе місце у розбудові міждержавних відносин незалежної України з країнами колишнього Союзу РСР належало встановленню нової моделі українсько-російських взаємин у різних сферах державного функціонування. Як відомо, Російська Федерація (РФ) є найбільшим і одним з найважливіших сусідів України, тому розвиток відносин стратегічного партнерства з нею посідає важливе, ключове місце у системі пріоритетів української зовнішньої політики поряд з реалізацією курсу на інтеграцію з Європейським Союзом (ЄС). Впливає це не тільки з геополітичного розташування України (хоча, передусім, з цього), але і з вікової спадщини політичних, економічних та культурних зв'язків між цими країнами, з традиції співіснування в рамках однієї держави.

У цьому зв'язку виникає необхідність об'єктивно дослідити складний процес налагодження та розвитку українсько-російського двостороннього політично-військового співробітництва в означений період, оскільки, зауважимо ще раз, історично, політично, економічно і культурно Україна і Росія взаємозалежали одна від одної. З часу розпаду СРСР між Україною і РФ відбувається непростий процес формування принципово нового типу взаємин. На тлі українсько-російських відносин за даний період виникло чимало труднощів. Упродовж тривалого історичного часу співробітництво між Україною та Росією складалося далеко неоднозначно. Періоди добросусідства змінювалися часами напружених стосунків, що внесло свої нашарування на ґрунт новітньої українсько-російської співпраці, як у політичній площині, так і в економічному та соціальному вимірах. Наблизитися до з'ясування тих чи інших питань, котрі заважали і заважають налагодженню рівноцінних відносин, можна тільки за умови ґрунтового, всебічного та неупередженого дослідження українсько-російських відносин 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст., насамперед, у політично-військовій сфері.

Зазначимо, що останнім часом чимало окремих аспектів зазначеної проблеми вже поставали предметом наукових досліджень [1–5]. Важливого значення набувають успішні спроби М. Білоблочною [6], Л. Гайдукова, В. Кременя, Л. Губернського [7], А. Зленка [8], С. Кульчицького [9], Л. Чекаленко [10], Л. Бляхмана, М. Кротова [11], О. Здравосмілова [12], інших українських та російських авторів дослідити на новій методологічній і джерелознавчій базі деякі напрямки і форми українсько-російської співпраці у нових геополітичних умовах. У зазначених працях науковці цих країн намагаються упорядкувати, проаналізувати надати цілісну характеристику двостороннім міждержавним відносинам між Україною і Росією, простежити причинно-наслідковий характер конфліктних ситуацій, виробити науково-практичні рекомендації для їх поліпшення. На думку автора цієї праці, вивчення досвіду українсько-російських взаємин у досліджуваній період на основі нових історичних фактів і джерел, залишається актуальним завданням як української, так і російської історіографії.

Метою запропонованої статті є аналіз становлення та основних напрямків розвитку українсько-російських політично-військових відносин в 1991–2004 рр., показ деяких суперечливих тенденцій їх перебігу та нових аспектів співробітництва.

З часу розпаду СРСР між Україною і Росією розпочався активний процес формування нової моделі міждержавних відносин як незалежних демократичних держав. Зауважимо, що історично українсько-російські взаємини не завжди мали місце у форматі двох національних держав, а здебільшого виступали у рамках імперії чи третіх держав. Це визначило цілий комплекс історичних суперечностей та конфліктних питань. Звільнення двох народів від тоталітарних режимів та відродження української державності наприкінці ХХ ст. стали історичним шансом для встановлення рівноправних та взаємовигідних міждержавних відносин. Країни пройшли складний шлях від встановлення дипломатичних відносин до формування і закріплення їх основних нормативно-правових засад, вивчення цього шляху має винятково велике значення для розуміння сучасних українсько-російських взаємовідносин.

Період 1991–2004 рр. можна кваліфікувати як новий етап розвитку двосторонніх українсько-російських відносин. Упродовж означеного часу у взаєминах між Україною та Росією відбулися найважливіші зміни з часів Хмельниччини. Після розпаду колишнього Радянського Союзу в українсько-російських відносинах залишилося багато спільного. Лишилися родинні, дружні зв'язки, між політичними, економічними, духовними елітами збереглися міцні контакти. Сторони є важливими економічними партнерами. Багаточисельні національні меншини – російськомовна в Україні та українська в Росії – перетворюють двосторонні відносини на важливий внутрішньополітичний чинник у обох державах [4, с. 147].

Враховуючи історично-політичні, соціально-економічні й культурно-духовні умови України кінця ХХ – початку ХХІ ст. в історії становлення й розвитку українсько-російських відносин можна, на думку автора, виділити три функціонально відмінних, політично зумовлених періоди. Відповідно вони охоплюють: I етап – 1991–1993 рр. – формування передумов для нормальних двосторонніх відносин між Україною та Росією, позначені значною політичною напругою, стимульованою загостренням проблем розподілу ЧФ та визначенням статусу Криму; II етап – 1994–1998 рр. – здійснення процесів щодо налагодження національних інтересів, що сприяло підписанню базового договору 31 травня 1997 р. – Договору про дружбу, партнерство та співробітництво; III етап – 1998–2004 рр. – активізація й диверсифікація форм двостороннього міждержавного співробітництва, завдання формування нормативно-правової бази та подальшого пошуку компромісів у прагматичному захисті національних інтересів обох держав і наповнення конкретним змістом особливого стратегічного партнерства після зміни влади у Кремлі.

Про інтенсивність цього важливого процесу свідчить кількість двосторонніх зустрічей на різних рівнях, у тому числі й найвищому та підписання, за підрахунками автора, на початок 2004 р. між Україною і РФ щонайменше 250 угод міждержавного регіонального рівня, а також документів, ухвалених між окремими підприємствами, організаціями, фірмами, навчальними закладами. Зазначимо, що основним чинником розбудови двосторонніх відносин між Україною і Росією був постійний, можливо, не завжди конструктивний, політичний діалог на найвищому рівні. Це пов'язувалося як із внутрішнім розвитком українського і російського суспільств, так із зовнішніми чинниками, зокрема, світовою кон'юнктурою, позицією провідних західних держав стосовно тих чи інших подій у світі, їх впливом на зовнішню політику України та РФ, певною кореляцією геостратегічного курсу держави. Тому, на нашу думку, українсько-російські відносини варто розглядати комплексно, не відокремлюючи окремі події, а простежуючи їх причинно-наслідковий характер у двосторонній співпраці між країнами.

Зауважимо, що означений період займає особливе місце в новітній історії українсько-російських відносин. Він наповнений важливими подіями, пов'язаний з радикальною суспільною трансформацією, подоланням тоталітарної системи, інтенсивним розвитком структур громадянського суспільства, переорієнтацією зовнішньополітичного курсу та створення міжнародно-правового фундаменту цих відносин. Відстежуючи розвиток міждержавних відносин упродовж 1991–2004 рр., на думку автора, Президенти і керівники урядів, керівники законодавчих структур обох держав приділяли значну увагу питанням розробки і підписання основоположних документів сприяння налагодженню нового типу українсько-російських взаємин в контексті геополітичних змін на європейському континенті.

Традиційними стали двосторонні зустрічі Президентів, регулярні контакти глав урядів країн, керівників міністерств і відомств, зокрема були створені і діяли депутатські групи з питань зв'язків між парламентами двох держав. Тісна співпраця позитивно впливала на зміст партнерських відносин між Україною та Росією, у результаті яких було підписано десятки українсько-російських міждержавних, міжурядових і міжвідомчих договорів та угод. Крім того, варто згадати різноманітні

угоди міжвідомчого, регіонального рівня тощо. Політичний діалог на найвищому рівні був важливим чинником розвитку українсько-російських двосторонніх відносин і формування їх договірно-правової бази.

У цьому контексті автор особливо виокремлює українсько-російський договір про основи відносин, підписаний ще Головою Верховної Ради УРСР Л. Кравчуком і Головою Верховної Ради РРФСР Б. Єльциним у Києві 19 листопада 1990 р. під час перебування Б. Єльцина в Україні в умовах наростання відцентрових процесів на розпад єдиної держави, виходячи з Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. і Декларації про державний суверенітет РРФСР від 12 липня 1990 р. та з прагнення побудувати демократичні правові держави [13, с. 643].

Основною метою та завданням цього договору був розвиток міждержавних відносин на основі принципів суверенної рівності, невтручання у внутрішні справи, відмови від застосування сили або економічних методів тиску, врегулювання спірних проблем погоджувальними засобами, а також інших загально визнаних принципів і норм міжнародного права. Україна і Росія визнали одна одну суверенними державами, зобов'язалися утримуватись від дій, що можуть завдати шкоди державному суверенітету, гарантували своїм громадянам незалежно від їх національності або інших відмінностей рівні права і свободи.

До спільної діяльності, що мала реалізовуватися на рівноправній основі через спільні координуючі інститути сторін належали: взаємодія в зовнішній політиці; співробітництво у формуванні і розвитку спільного економічного простору; управління системами транспорту і зв'язку, включаючи супутниковий зв'язок і телекомунікації; співпраця в галузі охорони навколишнього середовища на своїх територіях, включаючи заходи щодо мінімізації наслідків Чорнобильської катастрофи; питання міграційної політики; боротьба з організованою і міжнародною злочинністю [13, с. 643]. Договір відіграв одну з головних ролей у подальшому становленні нормативно-правових основ українсько-російських відносин, розробка яких на перспективу відповідно до нових геополітичних і зовнішньо політичних пріоритетів стала одним із найважливіших завдань України у процесі розбудови державності.

1 грудня 1991 р. відбулися дві події історичної ваги – понад 90 % громадян, що взяли участь у Всеукраїнському референдумі, висловились за незалежність України, одночасно було обрано першого Президента республіки, яким став Л. Кравчук [14, с. 24]. Цими подіями завершилась історія єдиного СРСР і перебування УРСР та РРФСР у складі Радянського Союзу. Наслідком цих подій стало те, що підписаний 19 листопада 1990 р. Договір між УРСР і РРФСР втратив свою юридичну силу, а, отже, постало питання про необхідність укладення договору, який би врахував нові реалії. Для України настав напружений період, пов'язаний з територіальними претензіями з боку РФ. Підготовка проекту нового широкомасштабного Договору між Україною та Росією постала на порядок денний.

Важливим документом у становленні двосторонньої співпраці між Україною та РФ на початковому етапі було підписання 14 лютого 1992 р. "Протоколу про встановлення дипломатичних відносин між РФ та Україною" [15]. Значною мірою налагодженню відносин сприяла тристороння зустріч на рівні Президентів, голів парламентів та прем'єр-міністрів двох держав у Дагомисі. У результаті дводенних переговорів підписано "Угоду між РФ і Україною про подальший розвиток міждержавних відносин" [16], яка охоплювала широкий спектр взаємин між обома державами.

Важливими кроками на шляху створення цілісної системи нормативно-правової бази українсько-російських відносин стала низка відповідних документів, серед яких варто назвати: "Угода між Україною й Росією про реалізацію права на закордонну власність колишнього СРСР для цілей дипломатичних, консульських та торгових представництв" (3 серпня 1992 р.) [17], "Договір у сфері повітряного транспорту" (12 січня 1994 р.), "Договір про поступове урегулювання проблем Чорноморського флоту" (15 квітня 1994 р.), "Угода про співробітництво міністерств оборони Росії й України" (15 квітня 1994 р.), "Угода про співробітництво в прикордонних питаннях" (3 вересня 1994 р.) та ін.

Ці документи значно вплинули на подальшу співпрацю між країнами, зробивши ще один крок для конструктивної співпраці на правовій основі. Вагомим аспектом співпраці між обома державами став "Договір про співробітництво у військовій галузі", а результатом – домовленість про те, що взаємини здійснюються на принципах рівноправ'я, партнерства, взаємовигідної співпраці; співробітництво здійснюється у процесі координації на базі окремих договорів з конкретних напрямів; порядок взаємного використання повітряного і водного простору і все, що стосується цих напрямів, регулюється окремими договорами, взаємовідносини у сфері військової розвідки визначалося на основі окремих міждержавних договорів, співробітництво проти повітряної оборони здійснюється на базі окремих договорів [18, с. 10]. Підписання цього договору підсумувало

напрацювання за попередні роки, затвердивши основні напрямки між державного двостороннього співробітництва.

Незважаючи на активний пошук Україною взаємоприйнятних компромісів, російська сторона, на жаль, часто відходила від попередніх домовленостей, висувала нові вимоги, не завжди прийнятні для нашої держави. Пропагувався так званий "пакетний підхід" до вирішення важливих питань. Наприклад, підписання Великого договору тільки після остаточного розподілу ЧФ або повернення боргів фізичним та юридичним особам України від колишнього Зовнішекономбанку СРСР. По суті такі підходи зробили українсько-російські відносини залежними від проблем, розв'язання яких в умовах, що склалися на той час, було надзвичайно складним. Особливо тоді, коли наприкінці 1996 – на початку 1997 р. низка політичних діячів РФ, політичних партій навіть Державна Дума та Рада Федерації РФ розгорнули безпрецедентну кампанію тиску на Україну з метою перегляду статусу міста Севастополя [19, с. 15]. Загострення українсько-російських відносин шкодило обом державам.

Труднощі на шляху до розбудови нормальних двосторонніх відносин між Україною та Росією керівництво обох держав повною мірою вдалося вирішити після підписання так званого "Великого договору" про дружбу, співробітництво і партнерство від 31 травня 1997 р. [20, с. 3–4]. Договір, звісно, не зняв і не міг зняти усіх проблем між двома країнами, але він створив передумови для їх успішного вирішення на основі визначення нових реалій і нових підходів рівноправного співробітництва.

Базовий договір про дружбу, співробітництво і партнерство двох держав розв'язав багато проблем і визначив напрями подальшої взаємодії України та Росії. У цьому важливому документі міжнародно-правового значення знайшли відображення про: рівноправне й беззастережне визначення сторонами один одного як стратегічних партнерів зі співробітництва в різних сферах; визначення територіальної цілісності України без обумовленості рамками СНД і підтвердження легітимності та непорушності існуючих між Україною й РФ кордонів; неприпустимість використання сили однієї сторони проти іншої, включаючи економічні й інші методи тиску; принцип невтручання у внутрішні справи один одного, дотримання прав людини; засади добросусідства й співробітництва сторін, що передбачають зміцнення міжнародного миру й безпеки; неможливість підписання з третіми країнами будь-яких договорів, скерованих проти двостороннього партнера; захист етнічної, культурної, мовної й релігійної самобутності національних меншин; сприяння розвитку можливостей вивчення української мови в РФ і російської мови в Україні, забезпечення для цього відповідної підготовки кадрів і належних умов; обопільне вирішення непередбачених спірних ситуацій і проблем тощо [20, с. 3–4].

Цей політичний документ був, без перебільшення, не лише основним нормативно-правовим фундаментом двосторонніх відносин, а й основою для вирішення комплексу поточних проблем, які блокували поглиблення розвитку українсько-російського співробітництва: проблеми поділу ЧФ та статус м. Севастополя; питання договірно-правового оформлення українсько-російського державного кордону; забезпечення нормалізації українсько-російських торгово-економічних відносин і вирішення питання гарантованого постачання Україні енергоресурсів [20, с. 3–4].

Договір також забезпечив розробку комплексу заходів лібералізації економічного співробітництва й зняття будь-яких перешкод для вільного пересування товарів, послуг, капіталів і робочої сили; узгодження фінансової, валютної, інвестиційної, податкової, цінової, торгово-економічної політики, створення рівних можливостей для суб'єктів господарювання, розвитку прямих економічних і торгівельних відносин на всіх рівнях. Згідно з домовленістю, було вирішено одне із найважливіших питань взаєморозрахунків з зовнішнього боргу України перед РФ. Україні було списано зовнішній борг в рахунок оплати за оренду ЧФ РФ військово-морських баз у м. Севастополь [21, с. 4]. Таким чином, Великий договір закріпив нову концепцію українсько-російських відносин, статус України та Росії як дружніх, рівноправних і суверенних держав, які будують свої відносини на взаємній повазі, стратегічному партнерстві та співробітництві. Зазначимо, що крім Договору, президентами двох держав було підписано й україно-російську декларацію, у якій окреслювалися напрями вирішення низки питань політичного, економічного й гуманітарного характеру [5, с. 171].

Політично-правове унормування взаємовідносин, зняття гострих політичних проблем у взаєминах України й Росії сприяло значному розширенню діапазону відносин Києва з державами та структурами Заходу. Можемо стверджувати, що з нормалізацією відносин Україна і Росія створили й зміцнили нормативно-договірну базу. До неї, окрім названих документів, слід віднести й "Договір про економічне співробітництво" від 28 лютого 1998 р., три базових угоди щодо ЧФ від 28 травня 1997 р. та ін. Упродовж наступних років міждержавні двосторонні відносини України з Росією піддавалися чималим випробуванням, наповнювалися новим змістом співробітництва й розуміння важливості високого рівня взаємин для реалізації національних інтересів обох держав [5, с. 172].

Однак не можна говорити, що названі документи розв'язали усі проблеми у стосунках між Україною та Росією, що і підтвердив розвиток двосторонніх взаємин на початку XXI ст., зокрема після приходу до влади в Україні Президента В. Ющенка.

Особливістю формування українсько-російських відносин у нових історичних умовах було те, що вони розпочалися в межах такого інтеграційного співіснування пострадянських республік, як Співдружність Незалежних Держав (СНД). Розпад Радянського Союзу і створення СНД у 1991 р. були тільки початком перебігу складних інтеграційних і дезінтеграційних процесів. Через досить відмінні зовнішньополітичні стратегічні позиції Україна та Росія по-різному бачили завдання СНД [22, с. 1].

Для Росії СНД була можливістю зберегти риси традиційного союзу і свою домінуючу роль у ньому, а для України – неминучим етапом на шляху до нової незалежності і входження у нові конфігурації міждержавних взаємин [23, с. 133]. Національним інтересам України СНД відповідала як орган, що мав вирішити два завдання: по-перше – цивілізованим способом розійтися; по-друге – відпрацьовувати нові принципи співробітництва поміж колишніми республіками СРСР. Причому, тодішній президент, офіційні кола України, вважали, що міждержавні угоди, в основному, зафіксували СНД як інструмент для переговорних процесів і вона не повинна перетворюватися у наддержавне об'єднання. З огляду на це Україна прийняла рішення бути лише асоційованим членом цього утворення.

Оцінюючи позицію України щодо СНД, можна виділити такі основні риси її політики: по-перше, підхід до СНД як до тимчасової організації, створеної "контори для цивілізованого розлучення"; по-друге, збереження політичного, економічного та військового суверенітету України, опір створенню національних структур подібних до органів СРСР; по-третє, недопущення домінування окремих країн у спільно створюваних міждержавних організаціях; по-четверте, дотримання тактики "різних швидкостей" інтеграції у рамках СНД; і, нарешті, по-п'яте, відсутність концепції політики щодо СНД та діяльності у рамках Співдружності. Варто підкреслити, що політика України щодо СНД була непослідовною і суперечливою, оскільки в її основу закладено принцип балансу сил та інтересів, який, у свою чергу, зумовлений такими чинниками, як геополітичне становище України, її відносинами та залежністю від партнерів зі Співдружності, складними внутрішньополітичними чинниками. У цей час Україна ще не була спроможна відігравати належну їй роль у міжнародній політиці, а продовжувала залишатися учасником гри, у якій правила встановлювалися та диктувалися іншими, більш сильними гравцями, у тому числі і Росією.

Зауважимо, що різне бачення Україною та Росією інтеграційних процесів на теренах СНД впливало на становлення міждержавних взаємин. Додамо, що прагнення України дистанціюватися від Росії у напрямку європейських та євроатлантичних структур, даний союз у політичному плані не відбувся. Однак його реалізація, певною мірою, простежувалася в економічній сфері. Поглиблення економічної кризи в Україні надихало ті політичні сили, які бажали створення на пострадянському просторі економічного союзу до лобювання тісної інтеграції з РФ. У другій половині 1993 р. пройшла певна переоцінка стосунків України з Росією, а також становища у СНД з боку Президента України Л. Кравчука, який наголосив, що "зараз було б не тільки нерозумно, а й небезпечно порвати всі зв'язки з Росією" [24, с. 82]. Така оцінка тодішнього Президента України зумовлювалася, по-перше, прогресуючою економічною кризою в державі і, по-друге, розчаруванням у багатообіцяючій західній допомозі. У зв'язку з цим Україна виявила готовність до більш тісної економічної взаємодії з Росією та СНД на "заасадах суверенного партнерства, рівноправності та взаємодопомоги шляхом "перегляду старих і переходу до нових форм інтеграції" [25].

Президент України Л. Кучма намагався змінити "ізоляціоністський курс" Л. Кравчука і здійснювати політику, скеровану на дружбу з Росією і встановлення зв'язків з державами, які творилися на пострадянських теренах. Безперечно, необхідність інтеграції, особливо економічної не викликає сумнівів. Річ в іншому: яка це інтеграція? Якщо це рівноправні взаємовигідні стосунки, то питань немає. Однак у тодішніх умовах дуже реальною могла б стати лише така інтеграція, коли один буде диктувати свою волю, а іншим, поставленим у повну залежність чи то від газу, чи від нафти, чи то від збройних сил того одного, нічого не залишиться як підпорядкуватися. Отака інтеграція не що інше, як відродження Російської імперії у новій іпостасі. Ось чому в українському суспільстві існувала сильна пересторога щодо СНД, в якому домінує Росія, "у відносинах з іншими країнами ... діє лише з огляду на власні інтереси" [26, с. 96]. На жаль, первісно сформована як об'єднання незалежних держав Співдружність поступово трансформувалася в повністю підконтрольну Москві політично-економічну структуру. РФ не тільки прагнула бути лідером і новим центром СНД, а й відкрито домагалася повного домінування в цій організації [27, с. 23].

Відмінне розуміння Україною та Росією проблеми подальшого становлення взаємин між країнами на пострадянському просторі призвело до ускладнення у міждержавних двосторонніх

відносинах. Найбільш гострими в цьому процесі стали протиріччя з приводу успадкування власності Союзу РСР і порядку виплати зовнішнього боргу, розбіжності з питань приналежності Держбанку, порядку емісії та розподілу валюти, територіальне питання і проблеми військово-політичного характеру. "Болючим" залишалося питання Криму та приналежності ЧФ. Динаміка українсько-російської конфронтації з приводу означених спірних питань, особливо кримського питання і ЧФ характеризувалася надзвичайною нерівномірністю: то різке загострення, то тривале перебування цих питань у фарватері великої політики. Численні українсько-російські переговори щодо статусу Криму та ЧФ в Одесі, Дагомисі, Ялті, Москві, Масандрі більшою мірою засвідчили наміри сторін, а не конкретні шляхи їх розв'язання. Лише ці "болючі" питання деякою мірою вдалося вирішити після підписання "Договору про дружбу, співробітництво і партнерство", який підвів ризик під минулим, закріпивши реалії, які склалися на той час, та відкривши перспективу на майбутнє.

Аналіз подальших зовнішньополітичних пріоритетів Росії стосовно держав СНД дає підстави констатувати, що РФ у різних формах, але цілеспрямовано й послідовно здійснювала політику на реінтеграцію республік колишнього СРСР. Однак російська політика щодо Співдружності залишалася суперечливою і відображала наявні у російській політичній еліті розбіжності з цього питання. Це стосувалося і ставлення до України. Натомість Україна намагалася подолати російсько-українське протистояння, створити політично-правові основи для послаблення конфронтації міждержавних стосунків. Демонстрацією особливих відносин України та Росії було обрання Президента Л. Кучми головою Ради СНД, здійснене з ініціативи президента Росії В. Путіна. Отримання Україною важелів керування центральними структурами СНД сприяло посиленню позиції України на просторах Співдружності. Зазначимо при цьому, що не в останню чергу це було спричинене намаганням Росії використати СНД як механізм утримання України під своїм впливом. Після обрання Л. Кучми на другий президентський термін українсько-російські міждержавні відносини продовжували розвиватись. У 2000–2003 рр. спостерігалось посилення діалогу президентів двох країн, розширилися контакти представників владних структур і організацій всіх рівнів – від президентських і парламентських до налагодження зв'язків громадських організацій двох країн. Спостерігалось зближення фінансових структур, налагодження результативних наукових і освітніх установ [5, с. 173].

Намітилися зрушення в урегулюванні питань щодо дотримання україно-російського кордону, РФ підтвердила угоду на передачу Україні об'єктів нерухомості колишнього СРСР в 7 країнах, підписано договір щодо належного використання Азовського моря й Керченської протоки, виникли тенденції нарощування співробітництва у військово-політичній сфері, і, що прикметно, області транспортування газу [5, с. 174].

Тим самим зміна "стратегічної багатовекторності" на більш виразну одновекторність у бік Росії сприяла поліпшенню українсько-російських відносин. Тож українська політика щодо СНД не була однозначною. Ставлення до СНД у своєму розвитку в означений період еволюціонувало. Якщо на початковому етапі незалежності українська сторона вбачала в Співдружності лише форму "цивілізованого розлучення", то з плином часу цей підхід зазнав суттєвих змін.

На початку XXI ст. СНД розглядалось Україною як міжнародний переговорний механізм, здатний зближувати позиції, збалансовувати інтереси, шукати компроміси, узгоджувати принципи господарської діяльності, у т. ч. і з Російською Федерацією.

Одним із ключових напрямків українсько-російської двосторонньої співпраці було і залишається військово-політичне співробітництво між Україною і РФ. Активізувавши певні напрямки військово-політичного співробітництва, удосконаливши механізми поліпшення двосторонньої роботи, обидві держави змогли вийти на якісно новий рівень співпраці в цій галузі, що дозволило зробити як Україну, так і Росію більш конкурентоздатними на міжнародній арені.

З огляду на це, зауважимо, що на передній план, зразу після розпаду СРСР та упродовж означеного часу, постали і є одним з подразників в українсько-російських відносинах проблеми статусу Севастополя і ЧФ. На розвиток цієї проблеми справляв цілий комплекс чинників, і, передусім, та обставина, що українська та російська присутність на Чорному морі має давні історичні корені. Москва спиралась на те, що з моменту заснування Севастополь був військово-морською фортецею півдня Росії, а з кінця XIX ст. – головною базою ЧФ. Призначення Севастополя не переглядалось і в радянську добу. З розпадом колишнього Союзу РСР Росія відстоювала позицію, що "Севастополь – головна база ЧФ Російської Федерації". Прихильники цієї жорсткої позиції утверджували, що будь-які поступки у питанні щодо статусу Севастополя і ЧФ здатні викликати "непоправні наслідки геополітичного характеру" [28, с. 24]. Вони зауважували: "Чорне море сьогодні – це один із вузлів світової політики, місце співпадіння інтересів більш ніж трьох десятків держав. Це країни Середньої Азії, Закавказзя, Близького Сходу і, звичайно, Європи. Однак нині вплив Росії у Чорноморському регіоні, не кажучи вже про Середземномор'я, серйозно

підірвано. Розподіл єдиної союзної держави призвів до незворотних геополітичних змін, у ході яких не було продумано розв'язання проблеми Криму й Севастополя. Очевидно, що той, хто володіє Кримом і, відповідно, Чорним морем, має можливість впливу на зону проток, Адріатику і Середземномор'я аж до узбережжя Італії" [28, с. 26].

Прихильники цієї лінії категорично заперечували проти того, щоб військово-морська база з її береговою інфраструктурою, а також охорона рейдів, система охорони і спостереження належала Україні, а кораблі Росії, що базувалися на ній, у переговорному процесі зводилося лише до виділення пунктів базування російського флоту в Криму, які мали до того ж тимчасовий характер. Висувалась вимога до створення головної бази ЧФ Росії у Севастополі – бази, у якій все було б зосереджено в одних руках: оперативний режим, використання районів бойової підготовки, система оповіщення. У ролі "компромісного" варіанту пропонувалося, щоб Севастополь одержав статус т. зв. "вільного міста" і став базою об'єднаного флоту Росії та України з єдиним оперативним режимом й аналогічними завданнями.

Зауважимо, що Україна, проте абсолютно не готова була піти на поступки у питанні щодо статусу Севастополя і ЧФ. І уряд, і уся політична еліта країни вважали, що подібні поступки рівнозначні "підриву суверенності України, зруйнуванню її територіальної цілісності" [29, с. 7]. Київ враховував також і негативну реакцію Заходу на передачу Севастополя і ЧФ під контроль РФ [30, с. 27–29]. Питання про статус Севастополя і проблема ЧФ були впродовж досліджуваного періоду одним з найскладніших у військово-політичних взаєминах України та Росії. Невизначеність щодо такого значного з'єднання, як ЧФ. Створювала додаткове джерело нестабільності у регіоні.

Зазначимо, що упродовж 1991–1995 рр. у військово-політичних відносинах України та Росії проблема ЧФ була домінуючою, і це, природно, вирішення її в подальшому відкривало нові перспективи у розвитку міждержавних двосторонніх стосунків. Це розуміли і глави держав, намагаючись розв'язати питання на взаємовигідних умовах. Саме тому важливою для двосторонніх взаємин була домовленість президентів на початку серпня 1992 р. у с. Мухолатді, що розташоване поблизу Ялти, щодо ЧФ. Результатом цієї домовленості стало підписання угоди про формування флотів Росії та України на Чорному морі. "Згідно з нею на перехідний період до 1995 р. Чорноморський флот виводився з підпорядкування СНД і ставав об'єднаним російсько-українським флотом з об'єднаним командуванням, яке призначалося президентами України і Росії; й підпорядковувалося тільки їм" [35, с. 12–18]. Ще одну домовленість президенти двох країн уклали 17 червня 1993 р. у Завидові, під Москвою. У ній, підтвердивши необхідність перехідного періоду, було досягнуто рішення про спільне використання військово-морської бази Севастополя до 1995 р. [32, с. 21].

Наступним кроком у питанні про статус Севастополя і проблеми ЧФ стала постанова російського парламенту (липень, 1993 р.) щодо утвердження "російського федерального статусу" м. Севастополя й забезпечення його фінансування із російського бюджету. У цьому документі прозвучав заклик до переговорів з Україною про статус міста "Як головної бази єдиного чорноморського флоту" [32, с. 21]. У 1995 р. уряди Росії та України зробили чергову спробу врегулювати питання приналежності та базування ЧФ у Севастополі [33, с. 3]. Проте ситуація продовжувала набирати все більшої гостроти.

Зрештою, сівши за стіл переговорів, 28 травня 1997 р. голови урядів України і Росії підписали три угоди щодо ЧФ, які мали вирішити низку важливих двосторонніх питань: визнання Росією української приналежності м. Севастополя; проблему права власності на майно колишнього ЧФ СРСР; проблему відшкодування витрат, зумовлених базуванням російських військ на території України впродовж 1992–1997 рр. та у разі їхнього подальшого перебування на території України [23, с. 54].

У відповідності з цими угодами за оренду військово-морської бази російського флоту в Севастополі Росія повинна оплатити 2,5 млрд дол., щороку по 98–100 млн дол. У 526 млн дол. обійдуться військові кораблі, які за домовленістю обох сторін стали власністю України і викуплялися Росією. Оплата буде проводитися за рахунок погашення українського державного боргу Росії. У Севастополі базуватимуться обидва флоти – і український, і російський. ВМС України – у Стрілецькій бухті і спільно з російським – у Карантинній, а російський ЧФ – в бухтах Севастопольська і Південна. Оренда військово-морської бази автоматично продовжуватиметься на наступні п'ятирічні періоди, а у випадку, коли жодна із сторін не поставить до відома другу про наміри призупинити дію угоди не пізніше закінчення терміну її дії. Згідно з підписаними документами, РФ зобов'язується не розміщувати у складі ЧФ на території України ядерну зброю [4, с. 1]. Отже, проблема ЧФ і Севастополя у принциповому плані була врегульована, пакетний підхід, застосований у нових домовленостях, зняв потенціал конфліктності у взаєминах та започаткував етап нових можливостей [35, с. 15], хоча у повсякденному житті тертя продовжувало мати місце

через неадекватне дотримання діючих угод, передусім російською стороною. В обох країнах зберігається і опозиція згаданим угодам.

На початок нового тисячоліття продовжувала зберігатися невизначеність стосовно підготовки виведення ЧФ РФ з території України. Передбачене двосторонніми домовленостями, виведення ЧФ Росії мало стати масштабною подією і вимагало ретельної підготовки. Проте доводиться констатувати відсутність конструктивної відповіді російської сторони. Було узгоджено лише домовленість щодо погодження графіка проведення консультацій, засідань робочих груп з різних питань функціонування російського флоту в Севастополі. Разом з тим виголошувалася думка про доцільність та виправданість базування основних сил ЧФ РФ у Севастополі після 2017 р., що і стало на даний час реальністю після підписання відомих Харківських угод. З огляду на налаштованість з обох сторін, зокрема висловлення міністра закордонних справ С. Лаврова про те, що "обговорення делімітації морських просторів просувається достатньо успішно" [36], є підстави сподіватися, що наявні питання будуть вирішені в майбутньому у дусі добросусідських взаємин.

Продовжуючи співпрацю між обома державами, уряди України і РФ підписали у зазначений період низку інших базових документів у військово-політичній сфері. Це, зокрема, договір про співробітництво щодо серійного виробництва, постачання та експлуатацію військово-транспортного літака АН-70, АН-70 Т з двигунами Д-27 [37, с. 235]; Договір між Урядом Російської Федерації і Урядом України про співпрацю щодо створення літака Ту-334, двигунів до нього, а також і спільного серійного виробництва [38, с. 17]; договір про військово-технічну співпрацю між Україною і РФ [39, с. 289–302]; договір про повітряне сполучення і співробітництво в галузі повітряного транспорту від 12 січня 1994 р. [39, с. 289]. У цьому контексті особливо важливим було підписання 15 квітня 1994 р. міністерствами оборони РФ і України базового договору про військову співпрацю, який передбачав узгодження дій з питань безпеки повітряного простору; двосторонній діалог і обмін пропозиціями в галузі оборони, оборонної діяльності та безпеки; взаємодія при спільному плаванні кораблів та суден, забезпечення морськими комунікаціями і гарантування безпеки на морі; підготовка офіцерів у військових навчальних закладах, на курсах, а також стажуванні і практиках зі спеціальності; взаємодія органів військового зв'язку, використання існуючих каналів зв'язку, сил автоматизованого управління і розробка комунікативних засобів зв'язку; організація військових міждержавних перевезень і розрахунків за них; спільне використання космічної інфраструктури; метеорологічне, гідрологічне і топографічне забезпечення військ; інші напрями за взаємною домовленістю сторін [40, с. 327].

Названі договори значно вплинули на подальшу співпрацю між Україною та РФ, зробивши ще один крок на шляху до конструктивного співробітництва на правовій основі. На основі взаємовигідного напрямку співпраці між обома державами намітилася взаємодія із прикордонних питань. Це свідчило про те, що військово-політична співпраця України та Росії піднялася на якісно новий рівень, і що у цій сфері існує поле для широкого співробітництва. Проте, варто зазначити, що об'єктивний процес зближення України і РФ у військово-політичній сфері був складним. Наявність кола ще не вирішених питань потребувало тривалого часу для їх спільного розв'язання. Водночас співпраця обох країн показала, що військово-політичне співробітництво між Україною та Росією залишається одним із перспективних напрямів двосторонньої співпраці.

Отже, політично-військове співробітництво між Україною та РФ в означений час пройшло шлях від визнання факту існування наших країн й окреслення загальних підходів у взаєминах до формування політично-правових засад стабільної співпраці стратегічного характеру. Відзначимо, що політична воля лідерів України та Росії 1991–2004 рр. сприяла не лише розв'язанню нагальних проблем міждержавних двосторонніх відносин, а й виведенню їх на якісно новий рівень. Натомість на перспективу українсько-російського співробітництва необхідно забезпечити проведення міждержавного діалогу, який би допоміг досягти політичних компромісів і вивести обидві країни на новий щабель їх розвитку в контексті глобальних змін на європейському континенті і в світі.

Список використаних джерел

1. Івченко О.Г. Україна в системі міжнародних відносин: історична перспектива та сучасний стан / О.Г. Івченко. – К.: РІЦ УАННП, 1997. – 687 с.
2. Кульбіда І.Є. Україна і Росія: Історичні уроки міждержавних відносин / І.Є. Кульбіда. – Житомир: Полісся, 2002. – 270 с.
3. Маначинський О.Я. Сучасні воєнно-політичні відносини із суміжно прилеглими державами / О.Я. Маначинський. – К.: НІСД, 1996. – 91 с.
4. Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003) / [Відп. ред. С.В.Віднянський]. – К.: Генеза, 2004. – 616 с.
5. Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього / [За редакцією д. і. н., проф. А.І. Кудряченка]. – К.: Фенікс, 2009. – 544 с.
6. Білоблоцький М.П. Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива / М.П. Білоблоцький, О.С. Бодрук. – К.: НІП МБ, 2006. – 623 с.
7. Гайдуков Л. Міжнародні відносини та зовнішня політика 1990–2000 р. / Л. Гайдуков, В. Кремень, Л. Губернський. – К.: Либідь, 2001. – 303 с.
8. Зленко А.М. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін / Анатолій Зленко. – Харків: Фоліо, 2003. – 559 с.
9. Кульчицький С. Україна і Росія:

переваги і небезпеки "особливості відносин" / С. Кульчицький. Роздуми історика. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2004. – 112 с. 10. Чекаленко Л. Формування нової моделі українсько-російських відносин на сучасному етапі глобалізації / Л. Чекаленко // Науковий вісник Дипломатичної академії України при МЗС України. – 2004. – Вип. 10. – С. 34–39. 11. Бляхман Л. С. Россия и Содружество Независимых Государств: уроки нового десятилетия / Л.С. Бляхман, М.И. Кротов. – СПб.: Изд-во СПб ун-та, 2006. – 123 с. 12. Здравосмыслов А. Украина и Россия в постсоветском пространстве / А. Здравосмыслов. – М.: Наука, 1998. – 263 с. 13. Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х п. / [Редкол.: Л. В. Губернський (голова) та ін.]. – К.: Знання України, 2004. – Т. 2. – 812 с. 14. Бойко О. Україна 1991–1994. Тіні минулого чи побудова майбутнього? / О. Бойко. Нариси з новітньої історії. – К.: Магістр. – 1996. – 207 с. 15. Історико-архівне управління МЗС України, ф. Міжнародні відносини, договір № 79а, 1 арк. 16. Там само, договір № 137, 4 арк. 17. Там само, договір № 162, 5 арк. 18. Дмитрук А. Ю. Російсько-українські відносини у політичній сфері у 90-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук.: спец. 07.00.02 "всесвітня історія" / А. Ю. Дмитрук. – Чернівці, 2011. – 20 с. 19. Медведчук В. Україна і Росія: делімітація відносин / Виктор Медведчук // Зеркало недели. – 20 февраля 1999. – С. 15. 20. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією // Урядовий кур'єр. – 3 червня 1997. – С. 3–4. 21. Дурдинець В. Договір в інтересах обох народів / В. Дурдинець // Урядовий кур'єр. – 28 червня 1997. – С. 4. 22. Алма-Атинская декларация: Об образовании Содружества Независимых Государств в составе одиннадцати республик бывшего Советского Союза // Известия. – 23 сентября 1992. – С. 1. 23. Макар Ю. Російсько-українські відносини на сучасному етапі: основні тенденції розвитку / Ю.Макар, І. Мельничук // Питання історії нового та новітнього часу. – Вип. 4. – Част. 2. – Чернівці, 1995. – С. 133. 24. Кузьо М. Україна та її сусіди / Тарас Кузьо // Політична думка. – 1994. – № 3. – С. 82–92. 25. Про "Основні напрями зовнішньої політики України" // Голос України. – 24 липня 1993. 26. Лукинов Ю. Третій Президент. Політичний портрет Л. Кучми / Ю.Лукинов. – К.: Такі справи, 1996. – 158 с. 27. Загорский А. СНГ: от дезинтеграции к реинтеграции / А. Загорский. – М.: МГИМО, 1994. – 36 с. 28. Грязев И. Севастополь и его значение для России / И. Грязев. – М., 1994. – С. 4. 29. Независимая газета. – 12августа 1994. – С. 7. 30. Політичний портрет України. – К., 1994. – С. 27–29. 31. Угода між Україною й Російською Федерацією про принципи формування ВМС України та ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту колишнього СРСР // Голос України. – 5 серпня 1992. – С. 2. 32. Ковбик-Токар Л. Деякі аспекти військово-політичних відносин України та Росії у пост біполярний період / Лариса Ковбик-Токар // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Чернівецький університет, 2012. – Вип. 590–591. – С. 18–24. 33. Угода між РФ і Україною щодо Чорноморського флоту // Голос України. – 1995. – 14 червня. – С. 3. 34. Независимая газета. – 30 мая 1997. – С. 1. 35. Кудряченко А.І. Українсько-російські відносини: шлях до рівноправного партнерства / А.І. Кудряченко // Нова політика. – № 1. – 1998. – С. 12–18. 36. Україна і Росія домовились почати демаркацію кордону [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.4post.com.ua/polities/163256.html>. 37. Россия и Украина. 1990–2000. Документы и материалы. В 2-х т. – Т. 2. – М.: Международные отношения, 2001. – 925 с. 38. Российско-украинские отношения. 1990–1997 / Сборник документов. – М., 1998. – 643 с. 39. Соглашения между правительством Российской Федерации и правительством Украины воздушном сообщении и сотрудничестве в области воздушного транспорта / Россия-Украина. 1990–2000 // Документы и материалы. Кн. 1. 1990–1995. – М.: Международные отношения, 2001. – С. 289–302. 40. Соглашение между Министерством обороны Российской Федерации и Министерством обороны Украины о военном сотрудничестве / Россия и Украина. 1990–2000. – С. 327.

Степан Новинчук

ОСОБЕННОСТИ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ УКРАИНСКО-РОССИЙСКИХ МЕЖГОСУДАРСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ В 1991–2004 ГГ.: ПОЛИТИКО-ВОЕННЫЙ АСПЕКТ

В статье комплексно исследуются проблемы становления межгосударственных отношений в политико-военной сфере между Украиной и Россией посткоммунистической эпохи и развития их на рубеже XX–XXI вв.

Ключевые слова: Украина, Российская Федерация, межгосударственные отношения, военно-политическое сотрудничество, договорно-правовая база.

Stepan Novinchuk

PECULIARITIES OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN-RUSSIAN INTER-STATE RELATIONS IN 1991–2004.: POLITICAL-AND-MILITARY ASPECT

The paper analyses the problems of formation of the inter-state relations between Ukraine and Russia in the political-and-military sphere in the post-communist period as well as their development at the end of the 20th – beginning of the 21st century.

Key words: Ukraine, Russian Federation, inter-state relations, political and military cooperation, legal framework.